

1999 ÅRS BERTIL OHLIN FÖRELÄSNING

CARL-JOHAN WESTHOLM

John Stuart Mill och vår tid

140 år efter »*On liberty*«

**Bertil
Ohlin
Institutet**

A small, black and white, halftone-style portrait of Bertil Ohlin, a man with glasses and a suit, positioned to the right of the text 'Bertil Ohlin Institutet'.

BERTIL OHLIN-INSTITUTET är en liberal tankesmedja grundad 1993.
Institutets uppgift är att genom forskning och kvalificerad debatt i
svensk liberal tradition bana väg för nya tankar och nya frågor.

Grafisk form: JONASSON GRAFISK DESIGN

Tryck: ÅGRENS TRYCKERI 1999

FÖRORD

Varje år inbjuder Bertil Ohlin-Institutet en idédebattör att i den klassiska föreläsningens form ge sin syn på en ur liberalt perspektiv central frågeställning. Föreläsningen publiceras sedan i institutets rapportserie.

År 1859 publicerade John Stuart Mill sin berömda bok »On Liberty«. Vi har inbjudit fil. dr. Carl-Johan Westholm att belysa vilket budskap »On Liberty« kan tänkas ha för vår tid. Westholm väljer att med utgångspunkt i Mills tänkesätt reflektera över en rad frågor som nu står högt på den politiska dagordningen. Resultatet blir spännande och angeläget. En skrift med 140 år på nacken påminner oss om hur lätt frihetstanken kan komma att skymmas av annat tankegods. John Stuart Mills röst behövs även idag. Carl-Johan Westholm hjälper oss genom sin föreläsning och denna skrift att höra den.

Den 26 oktober 1999

LENNART ARVEDSON

Ordförande i Bertil Ohlin-Institutets styrelse

BERTIL OHLIN-INSTITUTET
ONSDAG DEN 17 NOVEMBER 1999

*

John Stuart Mill och vår tid

140 ÅR EFTER »ON LIBERTY«

1999 års Bertil Ohlin föreläsning av

Carl-Johan Westholm, fil. dr. i statsvetenskap, VD för Svensk Handel

»Samhällsaskådningarna är underkastade utvecklingens lag. De förändras ständigt under trycket av nya tekniska och psykologiska förutsättningar. Mer eller mindre påverkas den ena av element från den andra. Några skarpa gränser kan därför inte alltid dras. Men det vore ett allvarligt misstag om man därav skulle vilja dra slutsatsen att det är obehövligt eller oriktigt att skilja på olika åskådningar«. Detta skrev Bertil Ohlin i mitten av 1950-talet i manuskriptet till en bok som aldrig blev färdig men vars delar kom ut i maj i år med titeln »Demokratin, ekonomin och friheten«¹. Då hade det gått knappt 100 år sedan John Stuart Mills »On Liberty« hade utkommit. Nu är det 140 år sedan.

Jag känner mig glad och hedrad över att ha blivit tillfrågad att 100 år efter det Bertil Ohlin föddes hålla en föreläsning med utgångspunkt från John Stuart Mill. Jag studerade en del av Mills skrifter intensivt i början på 1970-talet². Det har därför varit en dubbel glädje – glädjen att gå tillbaka och dessutom finna att argumenten inte försämrats med åren, vissa har till och med blivit aktuella.

Jag kommer att lägga upp min föreläsning så att jag först säger något om den historiska bakgrunden, därefter något om Mills egen person. Jag kommer sedan i ett längre avsnitt i koncentrat belysa vad John Stuart Mill

framförde i *On Liberty*. Avslutningsvis vill jag sedan knyta an till vad det kan ha för betydelse i vår tid. Det Mill skrev i andra böcker berör jag inte, med ett par undantag.

I Storbritannien utkom 1859 tre böcker som idag fortfarande inte bara läses utan trycks och ges ut på nytt. Den ena är alltså John Stuart Mills »*On Liberty*«, den andra är Charles Darwins »*The Origin of Species*« och den tredje är Samuel Smiles »*Selfhelp*«. Den senare var bortglömd under en längre tid men har nu kommit ut igen både i England och Sverige³. Darwins och Mills böcker har aldrig varit bortglömda. En gren av engelsk 1800-tals liberalism har kommit att kallas socialdarwinism, den som betonade den starkares överlevnad. Men tvärtemot vad som ofta hävdas, så var det Darwin som var inspirerad av ekonomiska och filosofiska resonemang om konkurrensens roll, inte ekonomerna och filosoferna som blev inspirerade av Darwin.

Adam Smith hade publicerat »*The Wealth of Nations*« 1776. Det kommunistiska Manifestet utkom 1848. Karl Marx fullbordade »*Das Kapital*« tjugotalet år senare. I Sverige efterträdde Karl xv 1859 Oscar I. Karl xv:s valspråk var »Land skall med lag byggas«.

Vad kan hända under 140 år? 140 år före 1859, 1719, fanns fortfarande inte Amerikas Förenta Stater. Karl xii hade året innan stupat i Fredrikshald. Sveriges stormaktvälde var just över, USA:s stormaktstid fanns inte skymten av. Änkebränningar förekom i Indien, åtminstone om man får tro Jules Verne berömda avsnitt i »*Jorden runt på 80 dagar*«. John Milton hade redan 1644 i »*Areopagitica*« hävdad värdet av en vidsträckt tryckfrihet, dock inte för katolska skribenter. John Locke gick i »*Letter Concerning Toleration*« (1689, efter den ärorika revolutionen) något längre på frihetslinjen. 1763 slutförde Voltaire sin bok »*Traktat om Toleransen*«. Som Herbert Tingsten påpekade i förordet till den svenska upplagan 1964⁴ av Voltaires skrift är dennes syfte inte i främsta rummet att dra klara gränser för statsmakten – »han ville förmå de enskilda människorna till tolerans, att med fördragsamhet, vare sig i likgiltighetens eller förståelsens tecken, betrakta andras trosföreställningar«. Det är alltså inte så att John Stuart Mill var pionjär med att betona yttrandefriheten och tryckfriheten. I sitt verk om friheten tog han också upp de ekonomiska aspekterna av olika ingripanden från statsmaktens sida. Det

som gör hans framställning unik, är alltså inte att det är ett pionjärbete, utan att det är så påfallande bra sagt. Inte heller kan man säga att den tid han levde i var extremt barbarisk. Den var barbarisk, det finns många exempel på det, men inte extremt. Om någon om 140 år håller en föreläsning om en bok som skrevs och gavs ut 1999 så har föreläsaren ingen svårighet att visa att 1990-talet var ett decennium som var slutet på ett sekel av mer våld och barbari än kanske någonsin tidigare i mänsklighetens historia. Men inte bara våld och barbari utan också osedvanliga framsteg i handling och materiell rikedom. När det gäller yttrandefriheten var tendenserna motsägelsefulla även på Mills tid, men ändå positiva. Överklassen hade relativt stor frihet. Men påvens encyklika 1864 fördömde yttrandefriheten för att den ledde till korruption i beteenden och sinnen och till »likgiltighetens pest«⁵.

John Stuart Mill föddes i London 1806 och avled i Avignon i Frankrike 1873. Han var son till filosofen James Mill, han sorterade en del av Jeremy Bentham's papper och han blev på sin ålderdom gudfar till Lord John Russels nyfödde Bertrand. I Nordisk familjeboks andra upplaga står om John Stuart Mill att han är ett av de få underbarn som infriade sina löften. Vid tre års ålder sattes han att lära sig grekiska av sin far och när tonåren inföll var han välbekant med de flesta viktiga klassiska texter. I sina memoarer nämner Mill inte en sak, nämligen att han i sin ungdom fick tillbringa en natt bakom galler, eftersom han hade spridit information om preventiva metoder för att förhindra befolkningsökning. Mill var engagerad i politiska frågor. Man kan nog säga att han var delvis som en svensk politisk ungdomsförbundare idag fast utan några jämnåriga att tala med.

En avgörande händelse inträffade när han i relativt ung ålder ställde sig frågan om han skulle vara en lycklig människa om alla politiska reformer han förespråkade skulle genomföras. Han kunde inte med säkerhet svara ja. Och då infann sig hans omtalade mentala kris. Den var inte värre än att han fortsatte jobba på East Indian Office i London, men krisen ändrade hans livsuppfattning och tillvaro. Han förstod att politik inte kunde eller borde vara allt i en människas liv, åtminstone kunde det inte vara det i hans liv om han skulle bli lycklig. Han blev ganska snart sannolikt lycklig, orsaken hette Harriet Taylor. Problemet var bara att Harriet Taylor var gift med Mr Taylor, en

tobakshandlare. När denne så småningom avlidit, gifte sig Harriet och John Stuart och fick några som det tycks lyckliga år tillsammans. Sedan hon avlidit tog hennes dotter Helen Taylor hand om hushållet hos John Stuart Mill.

Harriet Taylor är liksom John Stuart Mill begravd i Avignon. Harriet Taylor dog 1858, året innan *On Liberty* var publicerad. Men den var i stort klar i hennes livstid. På gravstenen står inristat delar av det som är präntat som dedikation i *On Liberty*, nämligen en panegyrisk uppskattning av minnet av henne som inspiratören och delvis författaren till allt det bästa i Mills författarskap. Om deras relation har F. A. Hayek skrivit en särskild bok⁶.

I försättsbladet i *On Liberty* citeras Berlinuniversitetets grundare Wilhelm von Humboldt – om den stora, ledande principen, nämligen den absoluta och väsentliga betydelsen av mänsklig utveckling i sin rikaste mångfald.

»*Human development in its richest diversity*« – de är nyckelorden för Mill. Och redan här framkommer en markering mot många utvecklingsoptimister under 1800-talet och även under 1900-talet. Mill avser mänsklig utveckling i sin rikaste mångfald. Det är alltså inte utveckling åt ett visst håll och allra minst på ett visst sätt. Även om »*On Liberty*« i första hand handlar om yttrandefrihet, är boken i grunden ett försvar inte bara för pluralism i fråga om åsikter utan också pluralism i fråga om lösningar.

Det Mill diskuterar, skriver han i introduktionen, är inte viljans frihet utan civil eller social frihet, dvs. de sätt och de gränser för makt som legitimt kan utövas av samhället över individen.

Mill menar här med »samhället« verkligen hela samhället, inte bara staten. Kampen mellan frihet och auktoritet är den mest utmärkande i historien, och med frihet menas skydd mot politiska härskares tyranni. Målet för patrioterna var därför att sätta gräns för härskarens makt och det var denna gräns som menades med frihet. Det skulle uppnås på två sätt. För det första genom politiska friheter och rättigheter, som inte fick inskränkas. För det andra att härskaren skulle få sina åtgärder godkända genom ett konstitutionellt råd som representerade samhället. Och under lång tid utgick människorna från att det var inskränkningar i härskarens maktbefogenheter som var möjliga att uppnå, inte påverkan på vem som skulle härska. Men så småningom kom utvecklingen med partiväsendet. Några började tro att alltför

mycket vikt hade lagts vid begränsningarna av makten; de begränsningarna var ju en resurs mot härskare vars intressen antogs vara motsatta befolkningens. Föreställningen att folket inte har något behov att begränsa makten över sig självt kan förefalla axiomatisk när en folklig regering var något som bara kunde drömmas om, skriver Mill. Men så småningom blev det efter den franska revolutionen tydligt att sådana fraser som »självstyre« och »folkets makt över sig självt« inte återger den verkliga innebörden av förhållandena. Det »folk« som skall utöva makten är inte alltid samma människor som makten utövas över. Och det självstyre som talades om är inte vars och ens makt över sig själv utan vars och ens makt över alla andra. Folkets vilja är inte allas vilja utan majoritetens.

Föremålet för Mills essä är, skriver han, att lägga fast en mycket enkel princip som skall röra såväl regeringars som allmänna opinioners moraliska tryck mot enskilda individer, och den principen är att det enda skäl som mänskligheten är tillåten, individuellt eller kollektivt, att ingripa i andra individers handlingsfrihet är för att skydda sig själv. Över sig själv, över sin egen kropp och eget sinne är individen suverän.

Det är kanske, skriver Mill, knappast nödvändigt att påpeka att denna doktrin är tillämpbar endast på människor som är mogna individer. Och här kommer något som är centralt i Mills hela författarskap, det som engelsmän kallar litet slagordsmässigt »a question of maturity«, men som för Mill är en fråga om när man bör tillämpa hans principer. Barn skall inte ha samma frihet som vuxna och de som måste tas om hand av andra måste beskyddas mot sina egna handlingar likaväl som mot omgivningens skador. Samma sak gäller delar av ett samhälle som inte nått tillräcklig mognad – där kan inte friheten vara lika stor. Despotism, skriver Mill, är ett legitimt regeringssätt för att hantera barbarer under förutsättning att målet är deras förbättring. Friheten som princip har ingen tillämpning på något förhållande som föregår den tidpunkt när mänskligheten blir tillräckligt kapabel för att kunna dra nytta av en fri diskussion; intill dess återstår inget annat för människorna än att lyda en Akbar eller Karl den store, om de är tillräckligt lyckliga att finna någon. Men så snart mänskligheten nått kapaciteten att kunna styra sig själva och sina egna förbättringar, är despotism inte längre acceptabel.

Mänsklig frihet består av tre delar, säger Mill. Den första är *samvetsfriheten*, att tänka och tycka fritt. Den andra är *friheten till olika smaker och uppföranden*, att göra som vi vill och ta konsekvenserna av det utan hinder från andra människor, så länge vi inte skadar dem även om de skulle finna vårt uppförande dumt, perverst eller fel. För det tredje *föreningsfriheten*, att kunna samlas i gemensamma syften. Mänskligheten är en större vinnare på att låta var och en leva på ett sätt som förefaller bra för var och en än att tvinga var och en leva på ett sätt som förefaller bra för resten. Mill noterar, att några av de moderna reformatorer som har placerat sig själva i starkaste opposition till gamla religioner numera inte står dessa efter i sin strävan efter andlig dominans. Auguste Comte, som Mill brevväxlade med och som han ofta av historiker sätts i nära samband med, han eftersträvar att etablera en despotism i samhället över individen som går utöver någonting som funnits i de politiska idealen hos de mest rigida bland antikens filosofer, noterar Mill. Detta är en förtida replik till alla anhängare av det som F. A. Hayek kom att kalla »constructive rationalism«, dvs. den entusiastiske, välvillige centralbyråkraten.

Men bortsett från besynnerliga och särskilda tendenser hos individuella tänkare, så finns det också i världen i stort en böjelse för att utöka samhällets makt över individen både genom opinion och genom lagstiftning, menar Mill. Mänsklighetens disposition, vare sig det gäller härskare eller vanliga medborgare, är att försöka trycka sina egna opinioner och böjelser som ett mönster på andra och denna läggning är så energiskt understödd av de bästa och sämsta känslor inbyggda i den mänskliga naturen att det knappast finns någon gräns utom brist på makt; eftersom makten inte minskar, utan växer såvida inte en stark barriär av moraliska övertygelser kan resas mot detta missförhållande, så måste vi anta under nuvarande förhållanden, att makten växer och att friheten minskar, skriver Mill.

Ibland sägs att 1800-tals liberalerna var naiva utvecklingsoptimister. Att påstå det generellt är fel. Enskilda individer kan ha varit det, att Mill skulle vara det stämmer inte.

I nästa kapitel kommer Mill in på tanke- och diskussionsfriheten. Här återfinner vi den klassiska formuleringen, att om hela mänskligheten utom

en person vore av samma uppfattning och denna person hade motsatt uppfattning, då skulle mänskligheten inte ha mer rätt att tysta den personen än den personen skulle ha rätt att tysta resten av mänskligheten om han hade tagit makten. Vi kan aldrig vara säkra på, skriver Mill, att den opinion som vi söker stävja är falsk, och även om vi vore säkra skulle det ändå vara en ond sak. Alla försök att dämpa diskussion förutsätter en ofelbarhetstanke om den egna förmågan.

Det sägs att sanningen alltid triumferar över förföljelsen. Det är ett av dessa trevliga falska påståenden som människor repeterar en efter en tills de blir vanliga talesätt men som all erfarenhet dementerar, skriver Mill. »Vad våldet må skapa är vanskligt och kort, det dör som en stormvind i öknen bort« skrev Esaias Tegnér i Det eviga i en för många svenskar välkänd dikt apropå Napoleon Bonapartes framfart. Det var en idealistisk inställning hos Tegnér. Mill äger inte denna idealistiska uppfattning. Historien är full av tillfällen där sanningen trycktes ned av förföljelsen; om den inte trycks ned för evigt så måste den i alla fall tryckas tillbaka för århundraden. Ta t. ex. den religiösa opinionen; reformationen bröt ut åtminstone tjugo gånger före Luther och slogs ned. Överallt där förföljelsen sattes in även efter Luther var den framgångsrik.

I Spanien, Italien, Flandern, Österrikiska imperiet rotades protestantismen ut och det hade varit fallet i England om drottning Mary hade levt och Drottning Elisabeth hade dött. Ingen resonabel person kan tvivla på att kristendomen hade blivit utrotad i romerska imperiet om det inte varit så att den blivit relativt dominerande då förföljelserna var tillfälliga och kortvariga, säger Mill.

Men Mill drar tillbaka något av sin illusionslösa, närmast cyniska, verklighetsbeskrivning. Den verkliga fördel, som sanningen har, består i att om en åsikt är riktig så kan den utrotas en, två eller många gånger men inom loppet av några år kommer i allmänhet finnas personer som återupptäcker åsikten och någon av dem kommer att göra det i omständigheter utan förtryck och förföljelse – och då kommer uppfattningen att spridas.

Skulle en sak vara sann så måste sanningen ändå alltid ifrågasättas. Den fatala tendensen hos mänskligheten att låta bli att tänka på saker som inte

längre förefaller tveksamma, den tendensen är orsaken till hälften av dess fel, menar Mill, som antar att detta kommer att bli allt viktigare. Ju mer mänskligheten förbättras, kommer antalet doktriner som inte längre någon ifrågasätter konstant att öka.

I nästa kapitel, nr 3, om individualiteten som ett av elementen för välbefinnandet, undersöker Mill argumenten, om människor ska få handla hur de vill, alltså lösningspluralismen. I korthet säger Mill, att i saker som i första hand inte berör andra skall individualiteten gälla. Det svåraste i att upprätthålla den principen är, enligt Mill, inte att bedöma medlen för att förverkliga målet utan den likgiltighet som människor i allmänhet har till målet i sig. Det allvarliga är att individuell spontanitet knappast uppmärksammas av menige man som om den skulle ha ett egenvärde. Majoriteten är tillfredsställd med hur den lever idag och kan inte inse varför det sättet inte också skulle passa alla andra.

Människor måste ha tillåtelse, ha möjlighet att utvecklas. Det är visserligen sant att de sätt som de flesta människor kan utveckla sig själva inte innebär egentligen en möjlighet till utveckling för andra om dessa andra skulle göra samma sak. Det är bara ett fåtal människor som kommer på något nytt som andra kan ha nytta av, men dessa få är, skriver Mill, saltet på jorden. Utan dem skulle mänskligt liv bli en stagnerande pool. Personer med geniala egenskaper kommer alltid att vara en liten minoritet, men för att de ska finnas är det nödvändigt att förbereda marken så dessa kan växa; genier kan andas fritt i atmosfär av frihet och genier är per definition mer individuella än några andra människor. Jag understryker alltså starkt vikten av genier, säger Mill, och nödvändigheten att tillåta var och en att utvecklas fritt i tanke och i praktik och jag är väl medveten om att ingen vill förneka detta i teorin men också att nästan alla i realiteten är totalt likgiltiga till detta. Men ingenting har gjorts som inte någon gång någon var först med att göra och alla goda saker som existerar är frukten av originalitet, skriver Mill.

En nykter sanning är, konkluderar han, att vad för slags hyllning som änges verklig eller förment mental överlägsenhet, så är den allmänna tendensen i världen att ge medelmåttan en stigande makt. För tillfället är individerna förlorade i massan och den enda makt som förtjänar namn är den som mas-

san kan ge. Detta är sant såväl i de moraliska och sociala relationerna i privatlivet som i publika angelägenheter. Jag beklagar inte allt detta, säger Mill med en typisk vändning, jag tror inte att något bättre är möjligt som allmän regel med det nuvarande låga tillståndet hos mänskligheten. Men det hindrar inte att medelmåttighetens regering också är en medelmåttig regering.

Mill har blivit anklagad för att vara elitist men bara några rader längre ner tillbakavisar han denna anklagelse. Jag är inte den som förespråkar någon slags dyrkan av hjältar eller som applåderar den starke mannen som med sitt geni med tvång griper styrelsen i världen. Det enda som jag anser att ett geni kan kräva är frihet att peka ut vägen. Makten att tvinga andra är inte bara inkonsistent med friheten och utvecklingen utan korrumpierar dessutom den starke mannen själv. Genomsnittet för mänskligheten är inte bara moderat intellekt utan också moderata böjelser, noterar Mill, och vad gäller energi så finns det knappast någon möjlighet att vara energisk i detta land, alltså England, förutom i affärlivet. Sedan kommer Mill med sina berömda formuleringar om vanans tyranni. »The Despotism of Custom« är överallt det stående hindret för mänskligt framåtskridande.

I kapitlet om gränserna för samhällets auktoritet över individen stryker Mill under, att det är ett stort missförstånd att tro att hans uppfattning innebär en självisk likgiltighet, att människor inte skulle ha något att göra med varandras liv, att inte bry sig om hur det går för andra om det inte är i deras eget intresse. Tvärtom, menar Mill, behövs en stor ökning av ideellt engagemang för att förbättra villkoren för andra. Med hänsyn tagen till sina egna känslor och förhållanden har den mest ordinära man eller kvinna kunskaper som långt överträffar andras för att bedöma de egna förhållandena. Mill betonar hur viktigt det är med individuell spontanitet. En nutida läsare associerar till F. A. Hayeks »spontaneous order«.

En annan av Mills berömda formuleringar är följande: »när vi jämför den synliga respekten hos mänskligheten för frihet med den synliga bristen på respekt för frihet, kan vi få uppfattningen att en person har en oförytterlig rättighet att skada andra och ingen rätt alls att behaga sig själv utan att skada någon annan«.

✱

Det är naturligtvis möjligt att läsa John Stuart Mill på olika sätt, och en förkortad framställning gör honom inte full rättvisa. En och annan vill kanske pressa in den egna åsiktskartan hos Mill. Men en ståndpunkt blir ju varken bättre eller sämre för att Mill uttryckte den. Men Mill var en logisk tänkare, och den som instämmer i hans allmänna grundsatser men inte i hans slutsatser har ett problem – alternativet är att man kan visa att Mill hade ett problem.

I det följande skall jag ta upp några aktuella frågor och belysa dem som jag tror Mill skulle ha gjort. Den första frågan gäller *fundamentalismen* i världen, inte minst så kallad religiös fundamentalism. Mill, som var mycket noga med orden, skulle ha noterat att massmedias användning av ordet fundamentalism ofta är missvisande. Mill själv är ju ett exempel på fundamentalism när det gäller inställningen till yttrandefrihet. Endast den som inte har några grundade uppfattningar kan ju frita sig från alla beskyllningar för att vara fundamentalist. Vad massmedia menar med fundamentalism är i själva verket något annat, nämligen en fanatisk tillämpning av en doktrin som fundamentalisten vill tvinga andra att omfatta. Det har i första hand inte med religion eller politik att göra. Det går, som den svenska historikern Harald Hjärne en gång formulerade det, »en fin gräns mellan lågande entusiasm och blind fanatism«. Mill skulle ha hävdad, att många människor, särskilt de omogna, tenderar att automatiskt utgå från att den egna världsuppfattningen är den sanna och de egna slutsatserna de odisputabelt riktiga och att därför alla människor bör tycka likadant. Människor med denna inskränkta uppfattning blir livsfarliga för andra, om de får en stark övertygelse, vare sig den är av religiös eller politisk karaktär eller på annat sätt berör förhållandena till andra människor. Det är typiskt att när religionen var det dominerande, var den religiösa intoleransen som starkast. När politiken blivit dominerande under 1900-talet har intoleransen gällt politiska frågor. Det är alltså inte fel på religion eller politik, utan det är kombinationen av mental inskränkthet och starkt religiöst eller politiskt engagemang som är fatal. Här finns naturligtvis ett dilemma för de flesta tänkande människor, nämligen att den som är självsäker har lätt för att handla medan den som är osäker och ser många handlingsalternativ kan tveka länge. Mill skulle kanske ha sagt att handlings-

människor borde träna sin analysförmåga och analytiskt lagda individer borde träna sin förmåga att gå från ord till handling.

Min andra punkt gäller *Europa*. Få européer har varit så bildade som Mill. Han lärde sig grekiska vid 3 års ålder, kunde latin som tonåring, var inläst på klassikerna, bodde under flera år i Frankrike. Han brevväxlade med tysken Wilhelm von Humboldt och han var i sitt dagliga arbete upptagen med vad som hände i Indien. Det låg nära till hands för honom att jämföra dåtidens Europa med det historiska Kina. Och Kina var för honom ett avskräckande exempel. Den moderna inställningen i England hos allmänna opinionen är i en oorganiserad form vad den kinesiska systemet i utbildning och politik är i organiserad. Och om inte individualismen skall kunna bekämpa detta ok så kommer Europa trots sina nobla bekännelser till kristendomen att tendera att bli ett annat Kina. Men vad är det som hittills hindrat Europa från att stelna som Kina, frågar sig Mill. Jo, det som gjort den europeiska familjen av nationer till en förbättrande istället för stationär hemvist för mänskligheten är inte någon överlägsenhet i sig utan överlägsenheten är istället effekten av den remarkabla mångfalden i karaktär och kultur. Individer, klasser, nationer har varit extremt olika varandra; de har valt en mängd olika levnadsstilar, var och en har lett till något värdefullt. Vid varje period har de som gått på olika stigar varit intoleranta mot varandra och var och en har trots att det vore utmärkt om resten gått på samma sätt som de själva. Men deras försök att inskränka andras utveckling har inte haft någon permanent framgång och varje särskild egenart har med tiden lyckats påverka och förbättra andra delar i Europa. Europa är enligt min bedömning, säger Mill, helt och hållet beroende av denna pluralism av olika levnadsvillkor i sin framgång och mångsidiga utveckling, men Europa har redan börjat äga denna fördel i en påtagligt lägre grad.

En sentida betraktare kan naturligtvis invända att nu har det gått bra för Amerikas förenta stater så varför skulle det inte kunna gå bra för Europas förenta stater. Men det var inte den franska dirigismen som präglade uppbyggandet av Amerikas förenta stater. Var och en som är det minsta förtrogen med hur arbetet bedrivs i de europeiska institutionerna i Bryssel, vet att ingen nations arbetsätt har så påverkat den europeiska unionen som Frank-

rike. Och naturligtvis skulle inte Mill ha accepterat att ställas i en fälla där han skulle säga ja till Europa eller i en annan fälla där han skulle säga nej. Ja eller nej till en kontinent är ett enkelt politiskt slagord men ingen politisk lösning. Det kan endast godkännas som ett svar i en tävling i geografikunskap. Europa har genomlidit två världskrig, inte därför att några har velat splittra utan istället velat härska och ena. Det är toleransen och frihetslidelsen, inte den geografiska enhetens storlek, som avgör om det blir krig eller fred.

Subsidiariteten är en bra idé, dess konstitutionella motsvarighet är en författningsmässigt reglerad maktfördelning mellan olika organ. Hela EU:s utveckling har påverkats av två motstridiga synfält, individualism och enhetslösningar. Mills frihetsanalys bör vara närvarande i EU:s vardag. Då blir i Europa en utveckling i sin rikaste mångfald.

I Europa och USA idag förekommer *kvotering* vid utnyttjandet av vissa statliga förmåner, t.ex. statliga utbildningsplatser eller statsbidrag. Mill hade sannolikt varit tveksam till detta. Han skriver på ett ställe om »The spirit of improvement«, alltså lidelsen för förbättring, att den inte alltid är en lidelse för frihet. Förbättringen kan påtvingas en ovillig befolkning och frihetslidelsen kan ibland alliera sig själv temporärt med förbättringens motståndare. Men den stadigvarande källan till förbättring är frihet, eftersom den ger upphov till lika många olika självständiga beslutscentra till förbättring som det finns individer. Argumenten för och emot kvotering är idag i Sverige väl kända. Den mest kända politiska kvoteringen i vårt land avskaffades 1866 när ständsriksdagen försvann. Mill var den förste i en parlamentarisk församling som yrkade på kvinnlig rösträtt, när han satt som ledamot för valkretsen Westminster 1865–1868. Hans bok om »The Subjection of Women« är ett pionjärverk när det gäller kvinnans medborgerliga rättigheter. Det var just för att kvinnor behandlades som grupp som de trycktes ner.

Mill skulle sannolikt vara för lika juridiska rättigheter för heterosexuella och homosexuella. Kanske skulle han ha noterat att tendensen i många västländer tycks vara, att när det gäller privata familjeförhållanden, har staten blivit könsblind, men när det gäller offentliga tjänster och utbildningsplatser, har staten börjat ta hänsyn till kön som gruppegenskap med eget meritvärde. Självklart hade Mill med energi påpekat att mångfald på grund av frihet är

något väsensskilt från mångfald på grund av tvång.

Den främsta samtida kritikern till Mills bok »On Liberty« var James Fitzjames Stephen som kom ut men en svidande vidräkning några månader före Mills död. Mill kommenterade att Stephen hade missuppfattat alltihopa. Jag tror att Mill hade rätt i detta kategoriska omdöme, emellertid är Stephens bok välformulerad. Stephen är idag ett bortglömt namn, men hans dotter Virginia, känd som Virginia Woolf, betonade vikten av att ha ett eget rum. Här finns kanske en koppling mellan den som i teorin hårt angrep Mills frihetstankar och den som inte gav mycket utrymme för sin dotter i hennes vardag.

Vad Mill skulle säga om dagens *skatter* i Europa kan man fundera över. Det framgår inte av »On Liberty«. Han reviderade sina böcker om ekonomi ganska ofta. Han var för en närmast konfiskatorisk arvsbeskattning men samtidigt emot varje beskattning som skulle hindra den som arbetade att egentligen i praktiken äga den egna inkomsten. Det fanns en viss logik i detta, inkomsten av det egna arbetet skulle man behålla men att ärva skulle man inte ha rätt till. Men skattefrågan tog inte stor del av Mills tid, lika litet som skatterna på den tiden tog mycket av hans inkomster. Mill var ingen anhängare av förbud i allmänhet, men ibland kan en mycket hög skatt vara lika effektiv som ett förbud. Om till exempel tidningspapper belades med extra höga skatter, skulle tryckfriheten onekligen begränsas. Om Internet kommer att beskattas kommer omfattningen av Internetanvändningen att minska. Men om staten eller staterna använder dessa skattepengar till att ge datorer till de som inte har datorer, ökar det då inte friheten? Ja, med sådana argument är vi tillbaka i de ordtrullerier som Isaiah Berlin har rätt ut med begreppen negativ och positiv frihet⁷. Negativ frihet är just rätten att ingen annan skall kunna ingripa i min egen disposition av mina egna pengar. Den positiva friheten eller frigörelsen är just politiska regimers rätt att göra vad som helst med alla människors pengar. I det läget kommer många att önska sig ett eget rum. När skatterna når en viss nivå blir dessa en tydlig frihetsinskränkning för de individer som betalar skatt. Och det gäller oavsett vad skatterna finansierar. I krig och krigsfara är det uppenbart att en sådan frihetsinskränkning kan vara motiverad för att en nation och dess befolkning

skall överleva. Men i fredstid gäller närmast motsatsen.

Den *tekniska utvecklingen* går allt snabbare. Mill gjorde en total felbedömning när han i ett kapitel i en annan bok spådde att den tekniska utvecklingen var mer eller mindre över och att tiden var inne för The Stationary State, den stationära staten. Men även liberala filosofer har väl rätt att slumra till ibland.

Ett exempel på att den tekniska utvecklingen just nu står inför ett skede, som kan få avgörande återverkningar beroende på hur vi hanterar de filosofiska och idémässiga utgångspunkterna, gäller *penningväsendets omvandling*. Det är inte osannolikt att vi inom tio år kommer att inom den utvecklade världen göra de allra flesta även små affärstransaktioner elektroniskt, inte bara mellan företag utan också mellan individer och även över nationsgränser. Svårigheten för en statsmakt att kontrollera medborgarnas ekonomiska aktiviteter kräver nya principiella ställningstaganden.

I en nyligen utkommen bok i USA, »The End of Money and the Struggle for Financial Privacy« av Richard Rahn⁸, tidigare vice president och chief economist i u.s. Chamber of Commerce, pekar denne på att de existerande skillnaderna mellan pengar, varor, service och tillgångar kommer att suddas ut ju mer utbytbara de blir. När definitionen på pengar blir oklar, kan värden snabbt omvandlas till något annat och flyttas om överallt till vilken plats som helst i världen utan att något papper eller någon signal kommer att vara möjlig att beskatta. Denna möjlighet öppnas genom att individen kan få elektroniska banknoteringar certifierade utan att den som ställer ut det vet vem som är mottagaren. Och smart card kan då få samma anonymitet som papperspengar. Vad är då problemet? Jo, i detta läge har regeringar två möjligheter, skriver Richard Rahn. Att bevara dagens system och utnyttja tekniken så att varje investering och varje utgift av varje person blir känd för skattemyndigheterna – eller avstå från denna totala detaljkontroll. I denna nya värld av digital frihet finns det ingen halvvägslösning, för om någon privat sfär tillåts kommer ju all känslig information att gömmas den vägen av den enskilda individen. Straff kommer inte att vara avskräckande eftersom upptäcktsrisken är minimal, för att inte säga obefintlig; den nya tekniken innebär ju detta. En regering som försöker att bli allvetande är dömd att

misslyckas praktiskt och politiskt. Icke desto mindre, menar Rahn, så kommer försök att installera en Big Brothermyndighet att minska fördelarna med den digitala åldern lika mycket som friheten kommer att inskränkas för människorna. Mill skulle säkert ha lagt märke till – och oroat sig för – hur de nya betalningssystemen gör det möjligt både för privata kortutgivare och myndigheter att kartlägga enskilda individers konsumtionsmönster.

Om *regeringars ingrepp* i ekonomin var Mill principfast. Han talar om en »great evil«, en stor ondska, att ge onödigt mycket makt till dem. Han exemplifierar med vägarna, järnvägarna, bankerna, försäkringsbolagen, de stora aktiebolagen, den publika omvårdnaden. Om alla dessa vore delar av regeringen och dessutom de municipala myndigheterna, lokalstyrelserna, då skulle inte all frihet för pressen och en demokratisk författning göra detta land till fritt annat än till namnet, menade Mill. Hur står det till med Europa idag? Hur är det med vägarna, med järnvägarna, med bankerna, försäkringsbolagen, socialförsäkringarna, de stora aktiebolagen, ägandet via fonder, institutioner, universitet, sjukvården. Är inte de alla på olika sätt offentligt styrda via våra regeringar och politiska organ?

Och det är naturligtvis så att den som ifrågasätter allt detta, den personen är inte mainstream, även om det ordet knappast fanns i Mills vokabulär. Men samtidigt kan man säga att Mill överskattade regeringarnas möjligheter att styra dessa väldiga enheter. Det har blivit större frihet inom respektive regeringsorgan och institutioner än det var på Mills tid eller som Mill föreställde sig det skulle vara om alla dessa aktiviteter kom under politiskt styre. Det har blivit ökat formellt inflytande för regeringarna när den allmänna rösträtten utvidgats och demokratin ökat, men det folkliga inflytandet över institutionerna är tämligen begränsat i praktiken. Så är åtminstone min tolkning. När det gäller universiteten är det bara bra för forskningens frihet, liksom för sjukvården. Vem skulle vilja bli opererad av ett landstingsråd istället för en överläkare? Expertisen och vikten av kunskap har erkänts alltmer trots Mills pessimistiska spådomar. Delvis kan man säga att en ny elit har uppkommit som fortsätter att styra verksamheten även om principerna för finansiering av aktiviteterna är annorlunda än vad Mill tänkte sig. Delvis har också den tekniska utvecklingen gått så snabbt att den har tillåtit att

många verksamhetsområden drivs med omfattande ineffektivitet. Det gör inte så förtvivlat mycket om flygplanen är försenade; det går trots allt mycket fortare än hästdroskorna på Londons gator på Mills tid. Och köerna till att prova hörapparater accepteras i Sverige, därför att äldre människor har vant sig – vanans tyranni igen.

Mills *On Liberty* handlade både om vad statsmakten bör göra och inte bör göra och vad människorna som privatpersoner bör tillåta andra människor att göra. Med slutorden talar han om staten med stort S. Värdet av en Stat i det långa loppet är värdet av de individer som den består av och en stat som försenar utvecklingen av individernas mentala utveckling och förhöjning till lite mer än administrativ skicklighet eller till det som förefaller vara naturligt i vardagens bestyr – en sådan stat förminskar andligen sina människor och gör det för att de skall vara böjbara instrument i statens händer för varje ändamål. Men den staten skall finna att med inskränkta människor kan inga stora saker skapas.

Mill är självklart aktuell i vår tid. Yttrandefriheten var viktig på Mills tid när ingen talade i telefon. Den är viktig idag, när varannan nu levande människa fortfarande inte talat i telefon. Den tekniska utvecklingen har ökat klyftan mellan människors levnadsnivåer. Men temporärt. Just för att öka framstegstakten behöver nya lösningar tillåtas, även – och inte minst – när de flesta finner dem onödiga.

Och när en miljard kineser saknar yttrandefrihet, bekräftar det Mills bild av Kina som fortfarande monolitiskt – samtidigt som det förstärker värdet av hans budskap om utveckling i sin rikaste mångfald.

Även om Mills alla idéer om frihet skulle vara förverkligade överallt, skulle de snart hotas av förslitning om de behandlades som mekaniska ting istället för som levande. Friheten är en planta som måste vårdas, som kan gå under – inte av förslitning men av dålig jordmån och glömska. Därför stärks friheten, när människor tänker på den och diskuterar den. Och därför försvagas ofrihet och förtryck av tanke och diskussion.

Om du besöker Avignon, bege dig till Avenue Stuart Mill, och den kyrkogård där Harriet Taylor och John Stuart Mill är begravda. I närheten av kyrkogården finns en blomsteraffär; köp en blomma och lägg den på graven.

Den engelske liberale partiledaren Jo Grimond sa en gång att döda liberaler har inga röster. Det stämmer att de har »no votes«, men de kan fortfarande ha »a voice«. John Stuart Mills röst hörs än.

✱

NOTER

Citaten är ur *On Liberty* och översättningen min egen från 1972 års utgåva av 1910 års edition på J.M. Dantons & Sons Ltd London, edited by H.B. Acton. I denna volym ingår också *Utilitarianism* och *Representative Government*.

- 1 Bertil Ohlin: »Demokratin, ekonomin och friheten« (Ekerlids förlag, 1999, sid 26)
- 2 C.-J. Westholm: »Ratio och universalitet. J.S. Mill och dagens demokrati-debatt« (Rabén & Sjögren, 1976) Statsvetenskapliga Föreningen i Uppsala skrifter nr 72.
- 3 S. Smiles: »Självhjälp« (City University Press, 1998)
- 4 Voltaire: »Traktat om toleransen« (Prisma, 1964)
- 5 Paul Johnson: »A History of Christianity« (Atheneum, N.Y, 1987)
- 6 F.A. Hayek: »John Stuart Mill and Harriet Taylor: Their Friendship and Subsequent Marriage« (Routledge and Kegan Paul, London, 1951)
- 7 Isaiah Berlin: »Four Essays on Liberty« (1969). På svenska »Fyra essäer om frihet«. (Ratio 1984)
- 8 R.W. Rahn: »The End of Money and the Struggle for Financial Privacy« (Discovery Institute Press, 1999)

Bertil Ohlin-Institutet
Box 440 · 101 28 Stockholm · tel 08-23 30 11
www.ohlininstitutet.nu